

UOT 159.922.6

Z.İ.Səlimova

baş müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
AZ 1000, Bakı ş., Üzeyir Hacıbəyli küçəsi, 68
e-mail: zema.salimova@mail.ru

YENİYETMƏLİK YAŞI DÖVRÜNDƏ BAŞ VERƏN PSIXOLOJİ DƏYİŞİKLİKLƏR

Açar sözlər: müstəqillik, dəyişiklik, özünə nəzarət, yaşlılıq hissi, yeniyetməlik dövrü, düşüncülmüş hərəkətlər

З.И.Салимова

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ ПРОИСХОДЯЩИЕ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

Ключевые слова: независимость, изменение, самоконтроль, чувство старости, юность, задумчивые поступки

В подростковом возрасте прежде всего, ребенок попадает в новую школу, учебные материалы и формы учебной работы усложняются, подростковый опыт с коллегами и пожилыми людьми, а также внеклассные занятия. Эти условия приводят к тенденции к тому, чтобы подростки имели новую позицию в своих отношениях с пожилыми людьми, большую независимость и свободу в своих действиях и определенные нововведения в общении со своими сверстниками.

Z.S.Salimova

PSYCHOLOGICAL CHANGES OCCURRING IN THE MID-THROES

Key words: independence, change, self-control, sense of old age, adolescence, thoughtful acts

Everything in the childhood is all the same, the newborns are new to the new school, the materials and shapes are taught in the workshops, and the younger ones are with colleagues and souls, and also for the extracurricular activities. It is a tendency that tends to be a substitute for the new position in their relationships with their loved ones, the greater inescapability and the

freedom of action and the definition of new ones in communion with their companions.

Müasir dünyada hər bir ölkənin gələcəyi həmin ölkədə təhsilin səviyyəsi ilə ölçülür. Təhsilin inkişafı hər bir ölkədə inkişaf konsepsiyasının mühüm tərkib hissəsidir. Azərbaycan da bu ölkələr sırasındadır. Ölkəmizdə son illərdə təhsilin inkişafı ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər deməyə əsas verir ki, Azərbaycan öz gələcəyini daha etibarlı və inamlı görmək əzmindədir.

Yeniyyətlik dövründə baş verən dəyişikliklər özünü nədə göstərir? Hər şeydən əvvəl, uşaq məktəbdə yeni şəraitə düşür, təlim materialı və dərslə təlim işinin formaları mürəkkəbləşir, yeniyyətinin öz həmkarları və yaşlılarla, eyni zamanda məktəbdənkənar fəaliyyət sahəsində əməli təcrübəsi artır. Həmin şərait isə yeniyyətdə yaşlılarla münasibətində yeni mövqe tutmaq, hərəkətlərində daha çox müstəqillik və sərbəstlik, öz yaşlıları ilə ünsiyyətində müəyyən yeniliklər yaratmaq meylinin meydana gəlməsinə səbəb olur (1, 89).

İkinci, yeniyyətinin tələbləri onun həyat təcrübəsi və ixtiyarında olan müstəqillik imkanını ilə müqayisədə xeyli irəlində olur, yeniyyətə həyat tərzini heç də öz imkanlarına müvafiq deyil, onlardan daha geniş şəkildə qurmağa çalışır. Buna görə də yaşlılar bir tərəfdən yeniyyətinin müstəqilliyə olan hədsiz meylini müəyyən qədər məhdudlaşdırmalı, digər tərəfdən isə onlarda yaşlılığa olan tələbatı durmadan inkişaf etdirməli, şagirdləri elə mürəkkəbləşən fəaliyyət növlərinə cəlb etməlidirlər ki, bu proses, onlarda çatışmayan müstəqillik, özünütənzimləmə və özünənəzarət vərdişlərini formalaşdırma bilsin.

Üçüncüsü, yeniyyətlik dövrü təlimin bu və ya digər növünə yiyələnmək üçün zəruri olan senzitivlik, həssaslıq və yüksək qavrama qabiliyyəti kimi keyfiyyətlərlə diqqəti cəlb edir. Yeniyyətə bu dövrdə təlim fəaliyyətinin bütün növlərini dərk etməyə, dərslə zamanı müstəqil iş formalarını həyata keçirməyə hazır olur, məktəbdənkənar vaxtlarda öz idrak fəaliyyətini tənzim etmək imkanına yiyələnir. Yeniyyətə şəxsiyyətinin təəsüf doğuran səbəbi özünü onda bürüzə verir ki, o, hələ bu hazırlığı reallaşdırmağı bacarmır.

Bəzən müəllim müəyyən çətinliklərlə qarşılaşır, qeyd olunan xüsusiyyətlər davamsız xarakter daşıyır, onlar hələ formalaşma və yaranma mərhələsində olur. Bu isə kiçik yeniyyətlik (5–6-cı siniflər), həm də böyük yeniyyətlik (7-8-ci siniflər) yaşlarında təlim və tərbiyəni müxtəlif üsul və tərzlərini həyata keçirməyi tələb edir (2, 48-49).

Yeniyyətlik dövrünü “keçid”, “təhlükəli”, “dönüş” və s. dövrü də adlandırırlar. Həmin dövrdə oğlan və qızların fiziki və psixi inkişafında müxtəlif keyfiyyət dəyişmələri baş verir. Bununla əlaqədar olaraq uşaqlıqdan yaşlılığa keçid həmin dövrün əsasını təşkil edir. Bu yaş dövründə uşaq orqanizminin bioloji yetkinləşməsi yolunda əsaslı dəyişikliklər baş verir. Bədənin yuxarı və aşağı ətraf sahələrində sümüklər əzələlərə nisbətən uzununa

daha sürətlə inkişaf edir. Ona görə də yeniyyətmənin xarici görkəmi çox qəribə olur. Bədənin ətraf hissələri gövdəyə nisbətən mütənasibliyini itirir, daha uzun görünür. Boy artımı çox sürətlə gedir, bəzən bir il ərzində 8-10 sm artır.

Yeniyyətlik dövrü hamımızın həyatında şübhəsiz ki, ən böyük dəyişikliklərdən biri olub. Bu dövrdə baş verən dəyişikliklər çox istiqamətli xarakter daşıyır. Gözlə görünən fiziki dəyişikliklərlə bərabər, psixoloji dəyişikliklər də özünü göstərir.

Yetkinlik dövrü dostluq münasibətlərinin ən sıx olduğu dövrdür. “Mənə dostunu göstər, sənə kim olduğunu söyləyim!” sözü yetkinlik dövrü üçün doğru yanaşmadır. Yeniyyətlik çağında olan insan ətrafındakı insanların təsirinə daha asanlıqla düşür. İstədiyi mühitdə qəbul olunmaq və o mühitə girə bilmək üçün öz davranışlarında müsbət və ya mənfi istiqamətdə hər hansı bir dəyişikliklər etmək onlar üçün çox asandır. Bu dövrdə davranışlardan çox ətrafdakılar tərəfindən qəbul edilmək və maraq doğurmaq önəm daşıyır. Ailə mühitində sevilmədiyini hiss edən uşaqlar ətrafda özlərini təsdiq etməyə çalışırlar. Ailə daxili münasibətlərin sağlam olması xüsusilə yeniyyətlik dövründə çox önəmlidir.

Yeniyyətlik dövründə ailə daxili münasibətlərin sağlam olmasına çalışmaq bərabər övladımızın kimlərlə dostluq etdiyi ilə də maraqlanmalıyıq. Bu həssas dövrdə “dost” anlayışı yeniyyətmə üçün xüsusilə önəmli olduğundan dostlarını sərt tənqid etməməyə çalışmalıyıq. Onların bizim üçün çox dəyərli olduqlarını, hər zaman onlar üçün ən yaxşısını istədiyimizi və ən çətin, mürəkkəb vəziyyətdə belə daim yanında olacağımızı söyləməli və hiss etdirməliyik (3, 68).

Uşaqlıq dövrünü geridə qoyub yeniyyətməyə doğru addımladıqları üçün bu dövrdə uşaq rəftarı görməkdən məmnun qalmırlar. Münasibətləri bunu nəzərə alaraq tənzimlədikdə yeniyyətmə yaşlılardan razı qalır. Tövsiyə xarakterli ifadələri çox eşitməyi sevmirlər. Onların müstəqillik, azadlıq istəyinə qulaq asmaq və anlamaq lazımdır. Belə bir həssas dövrdə yeniyyətmələri tam sərbəst buraxmaqdan çəkinməliyik. Sərhədləri şüurlu şəkildə təyin etmək valideynin vəzifəsidir. Qarşılıqlı anlaşma bu dövrdə xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Ailə üçün ən sağlam qərar birlikdə müzakirə olunaraq qəbul edilən qərardır.

Bu dövrdə yeniyyətmələr öz müstəqilliklərini qoruyub saxlamağa çalışmaqla refleksiyə əsasında mənlilik şüurlarını, “mən” obrazını, “real” və “ideal mən”in əlaqəsini formalaşdırır və inkişaf etdirirlər. Bütün bunlarla yanaşı olaraq yeniyyətmələrdə özünüqiymətləndirmə və özünəmunasibətin formalaşması baş verir. Mövcud psixoloji ədəbiyyatda yeniyyətmələrin özünüqiymətləndirmələrinin aşağıdakı tipləri qeyd olunur (4, 79-80):

1. Uşağın «özünüqiymətləndirməsi» ananın verdiyi qiymətin birbaşa təkrarı kimi özünü göstərir. Adətən uşaqlar özlərində birinci növbədə valideynlərinin onlar haqqında qeyd etdikləri kefiyyətləri görürlər. Bu cür

özünüqiymətləndirmə (əgər pozitiv xarakter daşsa belə) ciddi qüsurlarla nəticələnə bilir.

2. Ziddiyətli komponentlərdən ibarət olan qarışıq özünüqiymətləndirmə. Bu bir tərəfdən müvəffəqiyyətli sosial qarşılıqlı təsir təcrübəsi sayəsində yeniyetmədə formalaşan özünün “mən” obrazı, ikinci tərəfdən, valideynin uşağı necə qiymətləndirməsi ilə bağlı formalaşır. Bu zaman “mən” obrazı ziddiyətli xarakter daşıyır.

3. Yeniyetmə valideynlərinin onun haqqında dediklərini xatırlayır, lakin ona başqa cür qiymət verir. O, tərsliyi xaraktersizlik kimi qəbul etmir. Yeniyetmə üçün böyüklərin onu bəyənməsi vacibdir. Konfliktli valideynlərin tələblərinə cavab verməyin mümkünsüzlüyü və öz “mən”-ini saxlaması kimi hiss etməsi yeniyetmənin özünü «pis», lakin güclü kimi qiymətləndirməsinə gətirib çıxarır.

4. Yeniyetmə valideynlərinin fikrinə qarşı mübarizə aparır, lakin özünü həmin sərvətlər çərçivəsində qiymətləndirir. Yeniyetmə özünüqiymətləndirmə zamanı valideynlərinin real qiymətini deyil, ideal gözləmələrini nəzərdə tutur.

5. Yeniyetmə özünüqiymətləndirmə zamanı valideynlərinin onun haqqında neqativ fikirlərini qəbul edir, eyni zamanda bildirir ki, o elə bu cür də olmaq istəyir. Valideynlərin tələblərinin bu cür rədd edilməsi ailədə olduqca gərgin münasibətlərin yaranmasına gətirib çıxarır.

6. Yeniyetmə valideynlərinin neqativ qiymətini görmür, hiss etmir. Gözlənilən qiymət özünüqiymətləndirmədən xeyli yüksək olur. Halbuki valideynlərin real qiyməti neqativ xarakter daşıyır. Valideynləri tərəfindən real şəkildə rədd olunduğunu qəbul etməyən yeniyetmə öz mənlik şüurunda valideyn münasibətlərini, əgər o, valideynlərinin sevimlisi olsaydı onların münasibətlərinin necə ola biləcəyi, formasında dəyişdirir.

Yeniyetmələrdə əxlaqi şüurun formalaşmasında şagird kollektivinin müstəsna rolu vardır. Psixoloqların qənaətinə görə, yeniyetməlik yaşı dövründə özünəməxsus “əxlaq məcəlləsi” əmələ gəlir. Bu “məcəllə” onların yoldaşlıq münasibətlərini tənzim etdiyi üçün onu “yoldaşlıq məcəlləsi” adlandırırlar. Bu “məcəlləyə” görə yoldaş yoldaşının hörmətini saxlamalı, qayğısına qalmalı, müdafiə etməlidir. Professor Ə.Əlizadənin qeyd etdiyi kimi, hörmət, qayğı, müdafiə anlayışlarının yeniyetmələr üçün öz yozumu, öz mənası, öz təsviri var. Bu yozuma görə dərs vaxtı, imtahan zamanı yoldaş yoldaşa şparqalka ötürməlidir, nəyin bahasına olur-olsun onun tərəfini saxlamalıdır. “yoldaşlıq məcəlləsində” məhz bu cür sərtlər əsas yer tutur.

Yeniyetmələrdə əxlaqi ideallar formalaşmağa başlayır. Bu ideallar güclü motiv kimi yeniyetmənin özünütərbiyəsinə, onun öz qüsurlarını aradan qaldırmasına təkan verir (5, 39). Yaşlılarla yeniyetmə arasında ziddiyyətin baş verməməsi və uşağın müstəqillik meylinin düzgün istiqamətə yönəldilməsi üçün valideyn və müəllimlər yeniyetmənin şəxsiyyətinə, onun mənliliyinə, şəxsi

ləyaqətinə hörmət hissələ yanaşmağı bacarmalıdırlar (qarşılıqlı etimad və razılışma əsasında). Burada yeniyyətmənin müstəqillik və məsuliyyət hissini artırmaq da böyük rol oynayır.

Hər bir müəllim, tərbiyəçi məktəblinin yaşından və fərdiyətindən irəli gələn tələbatını aşkara çıxarmalı və düzgün inkişafına şərait yaratmalıdır. Yeniyyətmələrlə ünsiyyətdə onlara inam ifadə etməklə, pedaqoji texnikanın bütün vasitələrindən (mimika, səs, şəxsi əxlaqi hissələr və s.) düzgün istifadə etməklə yeniyyətmənin daxili aləminə müsbət təsir göstərmək mümkündür və vacibdir.

Məqalənin aktuallığı şəxsiyyətin ailə və kollektiv tərbiyəsində yeniyyətmənin yaşlılaşma prosesi üçün əlverişli iş formalarının araşdırılıb seçilməsi ilə bağlıdır.

Məqalənin elmi yeniliyeniyyətməlik dövründə onlarda baş verən dəyişikliklər prosesində yaşlıların onları anlayaraq münbit şərait yaratmasının bir məqsəd kimi qarşıya qoyulmasından ibarətdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, məqalədən elmi yaradıcılıq işində bu mövzu ilə maraqlananlar, psixoloqlar, pedaqoqlar, eləcə də ali və orta ixtisas məktəblərinin tələbə və magistrləri istifadə edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. Bakı: Nurlan, 2006. 200 s.
2. Əliyeva H.İ. Yeniyyətmə şəxsiyyətinin formalaşmasında müəllim-şagird münasibətlərinin rolu. Monoqrafiya. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 162 s.
3. M. Həməzəyev, S. Əmiraslanova. Ünsiyyətin psixologiyası. Bakı: Nurlan, 2007, 126 s.
4. Батюта. М.Б. Возрастная психология. М: Логос, 2013, 306 с.
5. Болотова. А.К. Психология развития и возрастная психология: Учебное пособие / М: ИД ГУ ВШЭ, 2012, 526 с.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.12.2018

Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 17.12.2018

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 27.12.2018

Məqaləni çapa tövsiyə edən sahə redaktorunun (və ya üzvünün) adı:

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Mədinə Tuayeva

ADPU-nun Elmi Şurasının 15 aprel 2016-cı il tarixli 15 sayılı qərarı ilə çap olunur.